

Het jodendom en het boek

C.I. Dessaur

Lezing op donderdag 24 november 1994 in de Aula van de Universiteit van Amsterdam, t.g.v. de presentatie van A. Offenberg, et al. (eds.), *Treasures of Jewish Booklore*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1994

In de jaren dat ik als lastige puber in Den Haag een gymnasium bezocht, spijbelde ik nogal eens van school omdat het meeste onderwijs dat daar werd gegeven mij niet kon boeien, een paar zeer gelukkige uitzonderingen daargelaten. Interessant is, achteraf gezien, wat ik deed als ik spijbelde. Dan bezocht ik de statige Koninklijke Bibliotheek in het centrum van de stad, of de in een riante, parkachtige tuin gelegen bibliotheek van het Vredespaleis. Voor deze twee eerbiedwaardige bibliotheken had mijn leraar geschiedenis mij een introductie bezorgd, want normaal gesproken mocht je destijds als je nog onder de achttien jaar was daar niet in.

Met deze nostalgische anecdote wil ik zeggen: boeken en bibliotheken hebben van jongsaf aan mijn begeerte opgewekt, mijn vurige interesse gehad, mij onweerstaanbaar aangetrokken. Maar het houden van boeken, van lezen en studeren, impliceert natuurlijk niet dat iemand derhalve ook iets afweet van manuscripten, van de boekdrukkunst, van het boekenvak in het algemeen of van het bibliotheekvak in het bijzonder. Toen ik werd benaderd door de Bibliotheca Rosenthaliana om in het kader van deze zeer feestelijke bijeenkomst aanwezig te zijn, begreep ik aanvankelijk dat het alleen om mijn lieflijke aanwezigheid ging, en dat ik hoogstens een paar vriendelijke woorden van felicitatie hoefde te zeggen bij deze mijlpaal: de herdenking van de geboortedag van haar stichter¹, nu twee eeuwen geleden, en de uitgave van het schitterende jubileumboek in verband daarmee. Dat leek mij prima, dus ik zei meteen ja. Maar een week later werd ik nogmaals opgebeld, nu met de mededeling dat er helaas een kleine misverstand was geweest tussen degene die mij uitnodigde en de organisatoren van deze bijeenkomst: het was de bedoeling dat ik ook echt iets zou zeggen.

‘Maar hoe lang moet ik dan praten?’ vroeg ik vertwijfeld. ‘Ik weet in vaktechnisch opzicht absoluut niets van boeken af.’ Tja, een kwartier of twintig minuten, of eventueel een half

---

1

Leeser Rosenthal, 1794-1868

uur leek de organisatoren wel voldoende.

Ik had nu eenmaal al ja gezegd, maar deze gang van zaken bezorgde mij enige slapeloze nachten. Toevallig kwam ik onze oud-burgemeester Ed van Thijn kort daarna tegen in de Universiteit van Amsterdam. Ik vertelde hem van mijn probleem rond deze uitnodiging en vroeg hem, half schertsend, wat hij zou doen in dit geval. 'Ik zou dan minstens anderhalf uur spreken,' was zijn gevatte antwoord.

Uit menselijk mededogen zal ik u, die het ook niet kunt helpen, dit niet aandoen, maar u bent dus gewaarschuwd dat ik - kort - iets zal zeggen over joden en boeken, joodse studie en studie van het jodendom. Het onderwerp waar het hier vanavond eigenlijk over ging: joodse boeken en manuscripten, komt bij mij dus niet als zodanig ter sprake. U heeft daar overigens al voldoende over gehoord van de wel ter zake kundigen.

Joden en boeken

Ik ben begonnen u te vertellen wat ik deed als middelbare scholier, als ik weer eens spijbelde van school. De meeste spijbelaars, toen en nu, gaan een eindje wandelen, begeven zich naar een eet- of drinkgelegenheid, gaan de bioscoop in om naar een film te kijken, vermaken zich met zwemmen, of iets dergelijks. Wat jeugdige spijbelaars verder ook mogen doen: zeer weinigen zullen, lijkt mij, hun schoollessen verzuimen om zelf in een bibliotheek eens even echt serieus te gaan lezen en studeren. Voor mijn gevoel is spijbelen, om dan naar een bibliotheek te kunnen gaan - ook al was ik mij daar destijds niet van bewust - zeer karakteristiek joods gedrag. Want waar gaat het eigenlijk om in het leven? Wat doe je het liefste als andere verplichtingen je dat niet beletten? *Lernen*, natuurlijk. Nog steeds is het zo dat ik, als ik eigenlijk moet werken aan andere dingen, soms de behoefte voel om toch maar even stiekem tussendoor iets te gaan *lernen*. 'Heb je goed kunnen werken, vandaag?' vraagt mijn partner als zij 's avonds van háár werk in een universiteitsbibliotheek thuiskomt. 'Ja hoor,' zeg ik braaf, en ik verzwijg beschaamd dat ik een aantal kostbare productie-uren aan mijn joodse studiën heb besteed.

Waarom zijn joden, althans die in de diaspora, vaak zo extreem op boekenstudie georiënteerd? Waarom zijn er zo weinig joodse veldbiologen, zeeverkenner, deltavliegers? Waarom zitten zovelen van hen veel liever tussen oude of nieuwe teksten, bij voorbeeld in de Bibliotheca Rosenthaliana, dan elders te land, ter zee of in de lucht? Je kunt de vaak opmerkelijke joodse waardering voor het lezen en schrijven van boeken niet alleen maar verklaren uit hun eeuwenlang zwervende bestaan ten gevolge van onderdrukking en vervolging, discriminatie, pogroms en verdrijvingen. Natuurlijk is

kennis in potentie zoiets als liquide kapitaal. Je kunt haar, onzichtbaar voor je belagers, over de hele wereld met je meenemen en er dan een nieuw leven mee opbouwen. Maar uiteindelijk kunnen ambachtelijke vaardigheden of handelstalent deze functies even goed of misschien nog beter vervullen. Op zichzelf lijkt de vaak uiterst agressieve houding van de westerse cultuur jegens joden mij daarom geen voldoende verklaring voor hun meer dan gemiddelde oriëntatie op boeken en alles wat daarmee te maken heeft. In elk geval vormen de zigeuners een tegenvoorbeeld ervoor dat eeuwenlange vervolging en onderdrukking van een marginaal volk als vanzelf zou leiden tot een sterk op boekenstudie en boekproductie gerichte cultuur.

Vóór de emancipatie van de Europese joden - dankzij de Napoleontische wetgeving - leefden zij voor het overgrote deel in benarde en verpauperde ghetto's en *sjtetls*. Was het armoedige en vaak angstige ghettobestaan, het verbod om land te bezitten, de ontoegankelijkheid van ambachten, die zoals bekend door christelijke gilden werden afgesloten, misschien een aanleiding voor joden om zich dan maar overmatig met studie, met lezen en schrijven bezig te houden?

Ik denk dat dit een deelwaarheid is. Net zoals het ten dele waar is dat goed geschoold zijn in wat voor joden een wereldtaal was: het Hebreeuws, en vervolgens in de Hebreeuwse geschriften, mede de functie kon hebben van een indien nodig verplaatsbaar vermogen. Voor de vernederde en vertrapte ghetto-joden was hun eventuele boekenscholing ongetwijfeld vaak een bron van troost, een mogelijkheid om even hun miserabele omstandigheden te vergeten en om hun gevoel van eigenwaarde te behouden. Maar er zijn dus de tegenvoorbeelden van andere onderdrukte groepen, levend in ellendige situaties, die hun armoede en hun vernedering absoluut niet via studie, boekenkennis en het schrijven van boeken proberen te compenseren.

Ook onder het joodse volk zelf waren er natuurlijk velen die, door gebrek aan tijd of talent in dit opzicht of bij gebrek aan interesse, niet de weg gingen van een leven in boeken², maar er waren altijd en onder alle omstandigheden, van hoog tot laag, relatief veel joden die dat wel deden. En de waardering voor deze *chachamiem* ('geleerden') onder de andere, eventueel zelf wat minder 'boekige' joden was doorgaans uitermate groot. De armste maar geleerdste joodse jongeman kon vroeger in Oost-Europa terecht erop hopen aan het rijkste meisje uit de meest vooraanstaande joodse familie te worden uitgehuwelijkt.

Boekenkennis was als een adelsbrief.

2

Joodse vrouwen werd dit zelfs, naar vermogen, vaak systematisch belemmerd door hun echtgenoten, vaders en broers, de goeden niet te na gesproken.

Mijn verklaring voor de unieke, ‘boekige’ reactie van joden op hun wankelende positie, met name in de agressief christelijke wereld, is dat die voortkomt uit hun religieuze traditie. Jodendom, zoals het door rabbijnen werd gedefinieerd na de verwoesting van de tempel in de eerste eeuw van de gangbare jaartelling, is een religie waarbij van ieder individu een maximaal mogelijke inzet wordt verwacht op het gebied van ‘doen’, in de zin van ‘religieus handelen’ enerzijds en van religieuze kennis anderzijds.³ Het verwerven van religieuze kennis was sinds de grote diaspora op zichzelf al een van de allerbelangrijkste *religieuze* handelingen.

Joden en boeken werden, in de loop van de eeuwen van onze verstrooiing in de wijde wereld, een intieme eenheid. Wie zich minder geroepen voelde tot de diepgaande bestudering van de joodse literatuur en het zelf produceren van joodse geschriften, kon altijd nog vanaf de Renaissance in de boekdrukkunst, de boekenhandel of de uitgeverij terecht. En vanaf de Napoleontische emancipatie kwamen secundaire ‘boekachtige’ vakken zoals de journalistiek, het docentschap, het bibliotheekwezen en dergelijke erbij. Bestonden er dan voor de *sjoa* geen joodse ongeletterden, een omvangrijke, tamelijk ongeschoolde klasse van arbeiders? Ja zeker, maar velen van hen, bij voorbeeld onder de Amsterdamse diamantbewerkers, bestudeerden dan toch nog het socialisme en hun kinderen werden vaak seculiere intellectuelen. Bestonden en bestaan er dan geen joodse zakenlieden, van kleine handelaars tot grote of zeer grote ondernemers, die niet bepaald op ‘boeken’ waren georiënteerd? Inderdaad, en speciaal in het vooroorlogse Nederland was de typisch joodse intellectuele traditie relatief beperkt en zwak, enerzijds als je haar vergelijkt met de brede en diepe boekenkennis en -productie van het Oosteuropese jodendom en anderzijds met de in hoge mate geassimileerde Duits-joodse intellectuele cultuur. Maar toch.

‘Er bestaat eigenlijk geen joods proletariaat,’ zei een zeer standbewuste adellijke dame eens tegen mij. ‘Hoezo?’ vroeg ik. ‘Omdat zij de afschuw van of zelfs haat jegens studie en boeken niet kennen, die in het algemeen in het proletariaat gebruikelijk is.’

Dit lijkt mij een zeer terechte observatie. Vooroorlogse joden uit de Amsterdamse

De devotie, die in het christendom zo'n overheersende rol speelt, komt dan vanzelf wel. Zij gold in elk geval als secundair. Het begrip ‘vroom’ slaat in het jodendom niet op een primair emotionele houding, maar op een bepaald soort gedrag en een bepaald soort kennis. ‘Die mensen zijn erg vroom’ betekent in de eerste plaats dat zij zich aan de *mitswot* (de talloze religieuze opdrachten) proberen te houden en een van de meest belangrijke daaronder is *talmud tora*, oftewel het grondig en intensief ‘*lernen*’ van de joodse basisgeschriften en hun commentaren.

jodenbuurt of uit de *mediene* (de provincie) spraken al, net als vergelijkbare naar Amerika geëmigreerde joden, over ‘mijn zoon de dokter’ als het kind vijf jaar oud werd en enigszins bleek te kunnen leren. Niet-joden uit zo’n sociaal-economische groep zeiden meestal: ‘Jantje, ga nou eindelijk eens buiten voetballen en zit niet je ogen te bederven met al dat lezen.’ Vervang de naam Jantje door Mosjé of Channa, en u zult meteen horen dat zo’n opmerking niet-joods klinkt. (‘Mosjé, ga buiten spelen en zit niet de hele tijd te lezen ...’)

Zelfs in het in joods opzicht relatief weinig ontwikkelde Nederland was er toch tot aan de *sjoa* algemeen een diep respect voor de joodse boekentraditie, joodse studie en kennis. Dat wij hier in Amsterdam de Bibliotheca Rosenthaliana hebben kunnen ontwikkelen, handhaven en weer opbouwen over de afgrond heen, is daar op zichzelf al een symbool voor.

Joodse studie en studie van jodendom

Een van de essentiële basisteksten van het jodendom, daterend uit de tijd van de westerse klassieke Oudheid, is de *Misjna*. Een zeer toegankelijk onderdeel daarvan vormt *Pirkee Avot* (de ‘Spreuken der Vaders’, zoals de titel meestal wordt vertaald), die vroeger door bijna iedere jood gedurende een deel van het jaar wekelijks werden gelezen. In hoofdstuk VI, een soort appendix van dit geschrift, staan een reeks opmerkingen over de betekenis van religieuze boekenstudie, die belangrijker wordt genoemd dan koningschap of priesterschap, dat wil zeggen functies die vóór de verwoesting van de tempel en de joodse staat door de Romeinen als de toppen van de joodse hiërarchie werden gezien ‘*Koningschap wordt verworven op grond van 30 kwaliteiten, priesterschap op grond van 24, maar een leven volgens Tora op grond van 48 kwaliteiten,*’ staat in de *Misjna*.

De hoedanigheden die tot de hoogste (innerlijke) waardigheid leiden: een leven gevuld met Torastudie (aanzienlijk hoger geacht dus dan priesterschap en zelfs hoger dan koningschap) zijn onder andere, volgens *Pirkee Avot*, dat men zo min mogelijk tijd vermorst met zakelijke inspanningen, met handwerk, met het streven naar roem en andere beloningen, met praten over alledaagse dingen, met het bezoeken van feesten en recepties. Waarom loopt de joodse waardering op van priesterschap naar koningschap en ten slotte, als hoogste activiteit, die veruit de meeste kwaliteiten vergt van haar beoefenaars: Torastudie? Ik geef u even mijn *midrasj* (interpretatie) van deze ongetwijfeld zeer serieus bedoelde rangschikking. Priesters zijn, symbolisch gezien, mensen die het contact onderhouden tussen het menselijke en het bovenmenselijke zijnsniveau. Zij helpen het volk zich te verbinden met het bestaande goddelijke. In die zin onderhouden zij de band

met het verleden. Koningen daarentegen zijn, in de joodse traditie, degenen uit wier midden eens de *masjiach ben David*, de koninklijke verlosser van het aardse onrecht, het aardse lijden en de aardse onwetendheid zal opstaan. Koningen betekenen, symbolisch, onze hoop op de toekomst.

Maar wat heb je aan het onderhouden van de band met het verleden of aan het koesteren van hoop op de toekomst als er nu, in het heden, geen levende traditie is? Dát is Tora-studie: het hier en nu zowel geestelijk als in ethisch opzicht actief en creatief zijn. Daarvoor zijn blijkbaar meer kwaliteiten nodig dan voor ‘alleen maar’ priesterlijk behoudend bezig zijn, of ‘koninklijk’ op een utopische toekomst zijn gericht. (Tot zover mijn *midrasj* op deze passage in *Pirkee Avot*. Over de geheimzinnige getallen: 30, 24 en 48, een andere keer, anders wordt het toch nog die lezing van anderhalf uur die oud-burgemeester Van Thijn mij adviseerde.)

Studie van boeken, een leven gecentreerd rond boeken zijn dus al minstens tweeduizend jaar iets erg hoogs in de joodse waardenhiërarchie. Doordat zeer gezaghebbende geschriften die dit idee uitdragen jaar in jaar uit werden bestudeerd in de joodse *lern*-cultuur, werd deze opvatting nog extra versterkt. Er is sprake van een soort gesloten cirkel: boekenstudie kwam al veel voor onder joden op grond van het type religie dat het jodendom representeert, en dankzij het al sinds de Oudheid bijna universele onderwijs aan de jeugd (althans die met een manlijk lichaampje). Via de boekenstudie werd vervolgens door zeer gezaghebbende bronnen - de vroegste rabbijnse teksten - erin gehamerd dat de juiste omgang met (religieuze) boeken het hoogste is dat een mens kan bereiken. Dat na de joodse emancipatie en *Haskala* (de joodse Verlichting) de voor het jodendom zo karakteristieke ‘boekentraditie’ zich overwegend op seculiere boeken en studie-objecten ging richten, is bekend. Maar door onze traditie van bijna tweeduizend jaar is het verklaarbaar dat er zelfs nu nog steeds naar verhouding uitzonderlijk veel ‘intellectuelen’ zijn te vinden in de joodse cultuur, met name in die van de diaspora. En onder deze diaspora-academici zijn er nog altijd, heel karakteristiek, naar verhouding veel meer juristen dan, bijvoorbeeld, waterbouwkundigen, veel meer historici, taalgeleerden en schrijvers dan, bij voorbeeld, bosbouwkundigen of meteorologen.

Dankzij die lange boekentraditie in het jodendom vallen er voor een ‘joodse’ bibliotheek, zoals de nu jubilerende Bibliotheca Rosenthaliana ongehoorde schatten te verzamelen. Met intense toewijding, die samenhangt met de religieuze lading die boeken voor joden hadden, zijn eeuwenlang indrukwekkende teksten geschreven die vervolgens werden gecalligrafeerd of sinds de Renaissance gedrukt op een manier waar de liefde, eerbied, en

devotie vanaf stralen. De tentoonstelling die vandaag wordt geopend, getuigt ervan dat de toewijding die aanvankelijk vooral de Tora, de Talmud en hun commentaren had betroffen, ook afstraalde op het joodse boek in het algemeen, of dat nu een grammatica van het Hebreeuws was, een reisverslag, een biografie, een historisch overzicht of een leesboek voor kinderen.

Een hedendaagse bibliotheek zoals Rosenthaliana is, onder andere, een archiverende instelling, een behoedster van het bestaande. Het vele en vaak schitterend uitgevoerde tekstmateriaal wordt in dit geval toegankelijk gemaakt voor belangstellende deskundigen uit de gehele wereld, van binnen en buiten het jodendom en zij kunnen daar hun moderne, wetenschappelijke activiteiten mee bedrijven. Rosenthaliana is hierdoor, zoals alle bibliotheken, een modern vervolg op wat in de Oudheid begon als koninklijke (staats)bibliotheken en in de middeleeuwen als (priesterlijke) kloosterbibliotheken. De koninklijke taak is bovenal het verzamelen en behoeden van het boekenmateriaal met het oog op de toekomst, de priesterlijke taak: het ontsluiten van het bestaande materiaal voor gekwalificeerde deskundigen, die er iets mee kunnen doen.

Maar er dreigt hier wel een gevaar. In *Pirkee Avot* werd gesproken over dat wat koninklijke en priesterlijke kwaliteiten nog te boven ging: het beoefenen van Torastudie. Het gevaar is niet denkbeeldig dat binnen afzienbare tijd, voor zover dat al niet het geval is, studie van het jodendom via excellente collecties teksten een zaak wordt van ten opzichte van het jodendom externe deskundigen, of zij nu van joodse of niet-joodse herkomst zijn, die zich als het ware over een voorbij ethnologisch fenomeen of een uitgestorven soort gaan buigen.

Wij zouden ons terecht kunnen afvragen of de intensieve productie van naar inhoud en doelstelling specifiek joodse boeken nog wel voortgaat sinds de *sjoa*. Het verzamelen en behoeden van boeken, of het bewerken en uitgeven van manuscripten, of het *editen* en becommentariëren van bestaande oude teksten voor gebruik door toekomstige geleerden is fascinerend en uitermate nuttig, maar voegt het inderdaad iets toe aan een levend jodendom nu en in de toekomst? Met andere woorden, en dat is niet in de eerste plaats een zaak van de bibliotheek-functionarissen: is er, behalve van materiële groei ook nog sprake van voldoende inhoudelijke groei op joods studiegebied? Blijft er, als de ten opzichte van het levende jodendom externe academici de belangrijkste benutters worden van joodse boeken, nog wel aandacht en ruimte voor datgene wat het jodendom in het verleden tot een door een religie geïnspireerde en gestimuleerde cultuur van het boek heeft gemaakt, die vele latere generaties kon blijven inspireren?

Bij een jubileum horen felicitaties, complimenten en goede wensen. De Bibliotheca Rosenthaliana is een Amsterdamse instelling waarop Amsterdam en haar universiteit, Nederland en in zekere zin heel Europa trots kan zijn. Zij is een indrukwekkend instituut en de huidige, fascinerende tentoonstelling laat daar één aspectje van zien. Ik wil haar staf, haar bestuurders en al haar gebruikers daar van harte mee gelukwensen.

Mijn wensen in deze context zijn, dat de Bibliotheca Rosenthaliana, naast haar vergarende, behoedende en bewarende functies, in de komende honderd jaar ook in de gelegenheid zal zijn veel aandacht te geven aan het instructieve en vooral het ‘voedende’ aspect van zo’n bibliotheek.

Moge deze bijzondere bibliotheek in de komende eeuw - in een in andere opzichten misschien zeer ‘onjoodse’ cultuurperiode die ons te wachten staat - ook een instelling blijven voor de kennisname en ontwikkeling van levende *Tora*.

Om het heel joods te besluiten: dat wij dit allen ‘bij gezond’ zullen mogen beleven, er getuige van zijn en er inspiratie uit zullen kunnen putten.

(Gepubliceerd in *Studia Rosenthaliana*, Vol 29, number 1, 1995, pp.71-84)